

УДК 349

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2026.1.5>

Сміх В. В.,

кандидат юридичних наук

ORCID: 0009-0008-9812-8219

ВЗАЄМОВПЛИВ ЕКОЦИДУ ТА ДИНАМІКИ УМИСНИХ УБИВСТВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

THE INTERACTION OF ECOCIDE AND THE DYNAMICS OF INTENTIONAL MURDER IN UKRAINE IN CONDITIONS OF WAR

Стаття присвячена дослідженню основних особливостей та напрямків взаємовпливу екоциду та динаміки умисних убивств в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. З'ясовано, що основою взаємозв'язку екоциду й умисних убивств є те, що обидва явища, хоча й різними способами та з різним ступенем безпосередності, посягають на фундаментальні умови реалізації права людини на життя, а в окремих випадках – безпосередньо призводять до його порушення або створюють умови, несумісні з його збереженням. Умисне вбивство виступає як пряме, індивідуалізоване незаконне позбавлення життя конкретної особи, тоді як екоцид має переважно системний характер і проявляється у руйнуванні екологічних основ всієї системи життєдіяльності людини. У межах теоретичної моделі взаємодії злочинів екоцид і умисні вбивства утворюють єдину систему насильства різного рівня: перший – як макросистемне руйнування біологічних і соціальних умов життя, другий – як його індивідуалізований прояв. Їх взаємозв'язок також полягає в тому, що деградація довкілля здатна підвищувати рівень соціальної напруженості, ресурсної конкуренції та вразливості населення, що, у свою чергу, може впливати на динаміку насильницької злочинності, включно з умисними вбивствами. Повномасштабна війна України з Російською Федерацією, розпочата в 2022 році, створила ситуацію, за якої масове руйнування довкілля і його компонентів перестало бути виключно екологічною проблемою та перетворилося на самостійний чинник трансформації насильницької злочинності, суспільної дестабілізації та джерело загроз самому життю людини. Основними напрямками взаємовпливу екоциду та динаміки умисних убивств в Україні в умовах війни є: погіршення умов життя та посилення криміногенності соціального середовища; психологічна травматизація населення і зростання агресивної поведінки; ресурсні конфлікти та посилення насильства за умов соціальної дестабілізації; послаблення державного контролю та збільшення латентності умисних убивств; використання екологічного руйнування як інструменту воєнного насильства; трансформація кримінально-правової політики під впливом екологічних наслідків війни; формування довгострокових поствоєнних ризиків зростання насильницької злочинності.

Ключові слова: воєнний стан, злочинність, право на життя, умисні вбивства, екологічні злочини, екоцид, геноцид, державна кримінально-правова політика.

The article is devoted to the study of the main features and directions of the interrelation between ecocide and the dynamics of intentional homicide in Ukraine under the legal regime of martial law. It is established that the basis of the interconnection between ecocide and intentional homicide lies in the fact that both phenomena, although in different ways and to different degrees of directness, infringe upon the fundamental conditions for the realization of the human right to life, and in certain cases directly lead to its violation or create conditions incompatible with its preservation. Intentional homicide constitutes a direct, individualized unlawful deprivation of life of a specific person, whereas ecocide is predominantly systemic in nature and manifests itself in the destruction of the ecological foundations of the entire system of human life. Within the theoretical model of crime interaction, ecocide and intentional homicide form a unified system of violence of different levels: the former as a macro-systemic destruction of biological and social conditions of life, and the latter as its individualized manifestation. Their interrelation also lies in the fact that environmental degradation is capable of increasing social tension, resource competition, and population vulnerability, which, in turn, may influence the dynamics of violent crime, including intentional homicide. The full-scale war between Ukraine and the Russian Federation, which began in 2022, has created a situation in which large-scale environmental destruction and damage to its components has ceased to be solely an environmental issue and has become an independent factor in the transformation of violent crime, social destabilization, and a source of threats to human life itself. The main directions of the interrelation between ecocide and the dynamics of intentional homicide in Ukraine under wartime conditions are: deterioration of living conditions and increased criminogenicity of the social environment; psychological trauma to the population and increased aggressive behavior; resource conflicts and escalation of violence under conditions of social destabilization; weakening of state control and increased latency of intentional homicide; use of environmental destruction as an instrument of warfare; transformation of criminal policy under the influence of environmental consequences of war; and the formation of long-term post-war risks of increased violent crime.

Key words: martial law, crime, right to life, intentional homicide, environmental crimes, ecocide, genocide, state and criminal policy.

Постановка проблеми. Збройний конфлікт, як відомо, не лише передбачає загибель військово-службовців та цивільного населення внаслідок бойових дій [1, с. 142–143], але і зумовлює зростання насильницької злочинності в суспільстві. Особливо небезпечними, в цьому контексті, видаються умисні вбивства людей та екоцид, які руйнують життєве середовище кожної фізичної особи, перетворюють його з потенційно на реально небезпечне, ведуть до масових смертей людей, спричинених саме внаслідок умислу, створюють атмосферу перманентного страху і незахищеності в соціумі ключової суспільної цінності – людського життя [2, с. 96].

В умовах сучасної війни в Україні спостерігається глибокий взаємозв'язок між екоцидом та динамікою умисних убивств, де обидва явища виступають елементами системи насильницької злочинності. Знищення природи стає інструментом заподіяння смерті та погіршення умов життя, що кваліфікується, як воєнні злочини [3, с. 252–253]. Масштабні руйнування, такі, як підрив дамб (наприклад, Каховської ГЕС, Оскільського водосховища), обстріли атомних електростанцій чи промислових об'єктів, призводять не лише до знищення екосистем, але й створюють безпосередню загрозу життю та здоров'ю людей, спричиняючи масову загибель цивільного населення.

Попри те, що екоцид та динаміка умисних убивств в Україні в умовах війни перебувають у певних взаємозв'язках, їх виявлення, наукове дослідження та пошук ефективних репресивних і превентивних механізмів, виходячи з системної соціальної природи обох видів злочинів (умисні вбивства та екоцид), недостатньо вивчені юридичною наукою, що призводить до пошуку алгоритмів протидії цих протиправним проявам переважно відокремлено, (у, так би мовити, «сепаратному» ключі), без усвідомлення їхнього взаємозв'язку та взаємообумовленості. Своєю чергою, такі підходи вочевидь порушують системну єдність протидії насильству в умовах війни та ведуть до недостатньо комплексних, а відтак і недостатньо продуманих та ефективних рішень.

Метою статті є дослідження основних особливостей та напрямків взаємовпливу екоциду та динаміки умисних убивств в Україні в умовах правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем екоциду як злочинної діяльності та конкретних злочинів, які є результатом російської воєнної агресії проти України, стало предметом творчого пошуку багатьох вчених. На цю тему відомі публікації таких науковців, як Василь Костицький, Анатолій Гетьман, Володимир Єрмоленко, В'ячеслав Олещенко, Наталія Малишева, Михайло Шульга та інш. Разом з тим, залишаються фрагментарним питання взаємовпливу екоциду та динаміки умисних убивств в Україні в умовах воєнного стану.

Здебільшого увагу науковців привертала пошуки закономірностей динаміки умисних убивств в умовах війни або ж міжнародно-правові й національно-правові кваліфікації злочину екоциду, особливості його розслідування в умовах війни тощо. Натомість з'ясування взаємозумовленості та взаємовпливів екоциду та динаміки умисних убивств в умовах воєнного стану в Україні досі не досліджувалися як окрема проблема, що, безумовно, вказує на актуальність порушеного питання.

Виклад основного матеріалу. Із плином часу, зокрема мірою утвердження екологічних підходів до осмислення детермінації соціально-правових феноменів [4; 39], зокрема злочинності, набуває поширення й екологічна детермінація рівня та динаміки умисних убивств. Вона, зокрема, означає, що просторові, кліматичні, природно-ресурсні та екологічні умови впливають на частоту, інтенсивність і змінність (динаміку) насильницьких смертей, зокрема умисних убивств. Йдеться не про «природну причинність» у прямому сенсі, а про опосередкований вплив середовища на поведінку, соціальні конфлікти та структуру можливостей для насильства. Отже, екологічна детермінація умисних убивств полягає в тому, що екологічні та просторово-кліматичні умови формують своєрідне «тло» соціальної взаємодії, яке впливає на рівень людської агресії, структуру міжособистісних конфліктів, доступність ресурсів і можливості реалізації насильства, що в сукупності визначає рівень і динаміку умисних убивств [5, с. 1–14].

У сучасній кримінології визнається, що хоча рівень умисних убивств очевидно зумовлюється багатьма чинниками, багато кореляційних досліджень все ще не мають завершеної системної теорії, необхідної для виявлення базових факторів, які формують індивідуальні мотивації, що можуть призвести до вбивства однією людиною іншою, а тим більше умисного вбивства. При цьому дослідники, які спираються на еволюційну теорію, висувають ключовий аргумент про те, що саме абсолютний і відносний дефіцит природних ресурсів формує витрати та вигоди насильницької міжособистісної конкуренції [6, с. 12120–12125; 7; 8, с. 296–304; 9; 10, с. 219–236; 11; 12, с. 1271]. Зокрема, коли ресурси розподілені нерівномірно, особи з низьким рівнем добробуту можуть мати стимули до здійснення високоризикових дій – включно з тими, що призводять до летального насильства – для отримання матеріального та соціального капіталу. У цьому сенсі умисне вбивство є «проявом локального рівня конкуренції за дефіцитні ресурси» [13, с. 2]. Ця теорія узгоджується з базовими положеннями теорії життєвих історій (*life history theory*), а саме з тим, що варіації у доступності ресурсів та екзогенних ризиках смертності формують витрати та вигоди ключових життєвих компромісів. У середовищах із високим

екзогенним ризиком смертності переважають «швидкі» життєві стратегії, які можуть включати підвищену агресію, зокрема вбивства [14, 118–124]. У ситуаціях, де бідність і нерівність підвищують екзогенний ризик смертності, «швидкі» життєві стратегії також можуть стимулювати орієнтацію на теперішній час, коли індивіди надають перевагу теперішнім вигодам над майбутніми [15, с. 1271]. Ці та інші дослідження [16, с. 12120–12125; 17; 18, с. 296–304] розвивають загальну еволюційну теорію летального насильства, яка пов'язує екологічні умови виживання і відтворення з варіативними витратами та вигодами вбивств.

Важливо, що ця теорія визнає, що: умисне вбивство не можна пояснювати лише патологіями, що породжують неадаптивну поведінку [19, с. 296–304; 20, с. 118–124]; більшість убивств є не проявом психічних захворювань, а складною, факультативною здатністю, чутливою до умовних вигод конкуренції за обмежені ресурси [21, 117–125]; компроміси життєвих стратегій можуть частково пояснювати стійкі цикли насильства (так звані довготривалі ефекти сусідства), коли вбивства самі підвищують екзогенний ризик смертності, що, у свою чергу, посилює відповідні поведінкові стратегії [22]; важливо враховувати «натуралістичну помилку», тобто те, що навіть якщо вбивство може бути адаптивним у певних умовах з точки зору еволюційної придатності, це не означає, що воно є морально виправданим.

Ця еволюційна теорія, вперше сформульована американськими вченими М. Дейлі та М. Вілсоном [23], підсилює причинні інтерпретації, які економісти, соціологи й інші дослідники пропонують протягом десятиліть, і пояснює, чому дефіцит ресурсів і нерівність часто корелюють із соціально шкідливими наслідками, включно з умисними вбивствами. Спираючись на зазначену еволюційну теорію, вчені нещодавно довели, що зв'язок між обмеженістю ресурсів і насильством не є унікальним для західних індустріалізованих суспільств: узагальнене насильство систематично варіює між суспільствами як функція відносної та абсолютної доступності ресурсів [24]. Зокрема, крос-культурний аналіз показав, що в економіках, характерних як для аграрних, так і для постіндустріальних суспільств, рівень насильства (включно з умисними вбивствами) зростає в умовах дефіциту та нерівномірного розподілу природних ресурсів. Такі результати свідчать, що летальне насильство найчастіше є проявом соціальної конкуренції за дефіцитні ресурси, пов'язані з еволюційною придатністю. Іншими словами, вигоди від летального насильства та інших ризикованих стратегій залежать від порогів ресурсів, нижче яких соціальний та економічний статус – або виживання у суспільствах натурального господарства – опиняється під загрозою [25]. Ця ж теорія передбачає також, що рівень умисних убивств в умовах

дефіциту ресурсів та/або їх нерівномірного розподілу, і що умови, які сприяють летальному насильству, можуть виникати ще до того, як дефіцит ресурсів загрожує базовому виживанню.

Особливе явище дефіциту природних ресурсів створює ситуація екоциду, як глобального масового знищення оточуючого рослинного та тваринного світу, зараження водних ресурсів, атмосфери та інші дії, що здатні викликати екологічну катастрофу [26, с. 200]. Визначення екоциду роз'яснюється через застосування руйнівного впливу на екологічну безпеку задля отримання військової переваги [27, с. 85]. Екоцид закономірно вважається одним із найнебезпечніших проявів негативного впливу на навколишнє середовище, а його випадки почали фіксувати слідчі органи з початком військового вторгнення РФ в Україну з 2022 року [28, с. 539].

У законодавстві України (стаття 441 Кримінального кодексу України) екоцид визначається, як масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу визнається злочином, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі строком від восьми до п'ятнадцяти років [29]. У широкому розумінні екоцидом вважається: міжнародний екологічний злочин, метою якого є спричинення руйнації або нанесення втрат докільлю (або його окремим компонентам); він може відбуватися як в період військових дій, так і в мирний час; наслідки протиправних дій носять значний та тривалий характер; вчинені з усвідомленням значної ймовірності завдання шкоди такими діями; стосуються як загрози біоценозам та всього природного комплексу, так і руйнації антропогенних об'єктів, які спричиняють погіршення безпеки життєдіяльності; порушують міжнародні зобов'язання щодо правил дотримання екологічної безпеки; забезпечують стійке погіршення та забруднення значних територій; сприяють довготривалим екологічним порушенням, ускладненням екологічної ситуації, настанню екологічної катастрофи [30, с. 85].

Прикладом такої злочинної діяльності є російська воєнна агресія проти України [31, с. 256–270]. Україна є одним із найбільших у світі експортерів пшениці, кукурудзи та соняшникової олії. Тому ураження сільськогосподарського виробництва стало ключовим елементом стратегії Росії, спрямованої на дестабілізацію як України, так і міжнародних продовольчих ринків. Знищення Каховської дамби у червні 2023 року призвело до затоплення сільськогосподарських угідь, руйнування зрошувальних каналів і позбавило понад 1,5 мільйона акрів земель водопостачання, що мало каскадні наслідки для ролі України як «житниці світу». Російські війська також навмисно знищували зерносховища, порти та транспортні коридори, зокрема завдаючи ракетних ударів

по портах Одеси та Миколаєва, що у 2023–2026 роках порушило експорт через Чорне море. Розмінування сільськогосподарських земель Росією лише поглибило проблему. Україна нині вважається найбільш забрудненою мінами країною з часів Другої світової війни, а Служба ООН з питань протимінної діяльності (UNMAS) оцінює, що понад 20% території України зазнало такого впливу. Землі, забруднені мінами та нерозірваними боєприпасами, роблять посів і збирання врожаю небезпечними або взагалі неможливими навіть після завершення війни. Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO) попереджає, що очищення та відновлення цих земель може тривати десятиліттями і потребуватиме сталого міжнародного фінансування, при цьому загальні витрати на розмінування можуть становити близько 30–40 млрд доларів США.

Наслідки для аграрних ринків мають глобальний характер. Моделювання показує, що порушення Росією експорту української пшениці посилює продовольчу небезпеку в країнах Північної Африки та на Близькому Сході, які значною мірою залежать від українського зерна. Крім того, навмисне спалювання врожаїв і обстріли зернових складів призвели до масових втрат продовольчих резервів. Такі дії демонструють не лише гуманітарні наслідки голодування, але й екологічний вимір практик «випаленої землі», оскільки спалювання врожаїв спричиняє значні викиди вуглецю та твердих частинок.

За таких умов виникає своєрідний симбіоз екоциду та умисних убивств, де одне явище «підживлює» інше, і навпаки. Цей феномен доводить контрпродуктивність домінування виключно екоцентричного погляду на кримінальні правопорушення проти доквілля та, зокрема, на екоцид як на правопорушення без «безпосередньої» жертви, де шкода завдається насамперед доквіллю та його компонентам [32, с. 530; 38]. Натомість поєднання екоцентричного та антропологічного підходів дає змогу розглядати небезпечність таких протиправних дій у системному зв'язку заповіданої шкоди доквіллю як біологічній основі життя й існування людини та інших живих істот, так і засадничому праву людини на життя [33, с. 7–65; 34].

На наш погляд, основою взаємозв'язку екоциду й умисних убивств є те, що обидва явища, хоча й різними способами та з різним ступенем безпосередності, посягають на фундаментальні умови реалізації права людини на життя, а в окремих випадках – безпосередньо призводять до його порушення або створюють умови, несумісні з його збереженням. У цій моделі умисне вбивство виступає як пряме, індивідуалізоване незаконне позбавлення життя конкретної особи, тоді як екоцид має переважно системний характер і проявляється у руйнуванні екологічних основ всієї системи життєдіяльності людини – водних ресурсів, ґрунтів, повітря, інфраструктури

життєзабезпечення. Водночас екологічна шкода, спричинена екоцидом, може опосередковано або кумулятивно призводити до масової смертності, тим самим формуючи структурний зв'язок із динамікою умисних убивств. Таким чином, у межах теоретичної моделі взаємодії злочинів екоцид і умисні вбивства утворюють єдину систему насильства різного рівня: перший – як макросистемне руйнування біологічних і соціальних умов життя, другий – як його індивідуалізований прояв. Їх взаємозв'язок полягає в тому, що деградація доквілля здатна підвищувати рівень соціальної напруженості, ресурсної конкуренції та вразливості населення, що, у свою чергу, може впливати на динаміку насильницької злочинності, включно з умисними вбивствами. Отже, запропонована модель дозволяє розглядати право на життя не лише як індивідуальне юридичне благо, але й як системну категорію, залежну від стану екологічного середовища та рівня його криміногенного ураження, що об'єднує екоцид і умисні вбивства у спільному аналітичному полі кримінологічного аналізу.

Екоцид породжує ресурсні кризи: дефіцит води; нестачу продовольства; погіршення медичного забезпечення; руйнування енергетичної системи тощо. У кризових умовах конкуренція за базові ресурси може провокувати насильницькі конфлікти, організовану злочинність, умисні вбивства з корисливих мотивів. Особливо небезпечними є території гуманітарної ізоляції, тимчасово окуповані території, зони активних бойових дій. Там послаблюється державний контроль, що підвищує ризик латентних умисних убивств та безкарності за їх вчинення.

У сучасних умовах екоцид часто поєднується з іншими воєнними злочинами та злочинами проти людяності. В Україні часто констатується переплетення екоциду з геноцидом [35, с. 59–64; 36, с. 189–190]. З початку повномасштабної агресії Російської Федерації проти України в 2022 році Верховною Радою України було констатовано, що «дії, вчинені Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу». При цьому однією з ключових ознак геноциду було визнано «систематичні випадки умисного вбивства цивільного населення та умисне створення Збройними силами Російської Федерації таких умов життя, які завдають виняткових страждань Українському народу, спрямовані на його повне або часткове знищення та у підсумку призводять до фізичного знищення українського населення в багатьох населених пунктах на території України, зокрема через блокаду населених пунктів, недопущення гуманітарної допомоги та перешкоджання евакуації цивільного населення, захоплення та цілеспрямоване знищення об'єктів інфраструктури, що забезпечує базові потреби людей» [37].

Слід відзначити, що взаємозв'язок екоциду і динаміки умисних убивств в Україні впливає і на трансформацію кримінально-правової політики держави. Вона змушена поєднувати екологічну безпеку та захист життя, адже екоцид виступає не лише «тлом», а й структурним фактором ескалації насильства проти людей; щільніше інтегрувати міжнародне гуманітарне право; ретельніше документувати екологічні наслідки війни; враховувати екологічні фактори насильницької злочинності; швидше адаптувати криміналістику до умов масових руйнувань та динаміки бойових дій.

Висновки. Основою взаємозв'язку екоциду й умисних убивств є те, що обидва явища, хоча й різними способами та з різним ступенем безпосередності, посягають на фундаментальні умови реалізації права людини на життя, а в окремих випадках – безпосередньо призводять до його порушення або створюють умови, несумісні з його збереженням. У цій моделі умисне вбивство виступає як пряме, індивідуалізоване незаконне позбавлення життя конкретної особи, тоді як екоцид має переважно системний характер і проявляється у руйнуванні екологічних основ всієї системи життєдіяльності людини – водних ресурсів, ґрунтів, повітря, інфраструктури життєзабезпечення. Водночас екологічна шкода, спричинена екоцидом, може опосередковано або кумулятивно призводити до масової смертності, тим самим формуючи структурний зв'язок із динамікою умисних убивств. Таким чином, у межах теоретичної моделі взаємодії злочинів екоцид і умисні вбивства утворюють єдину систему насильства різного рівня: перший – як макросистемне руйнування біологічних і соціальних умов життя, другий – як його індивідуалізований прояв. Їх взаємозв'язок полягає в тому, що деградація довкілля здатна підвищувати

рівень соціальної напруженості, ресурсної конкуренції та вразливості населення, що, у свою чергу, може впливати на динаміку насильницької злочинності, включно з умисними вбивствами. Отже, запропонована модель дозволяє розглядати право на життя не лише як індивідуальне юридичне благо, але й як системну категорію, залежну від стану екологічного середовища та рівня його криміногенного ураження, що об'єднує екоцид і умисні вбивства у спільному аналітичному полі кримінологічного аналізу.

Основними напрямками взаємовпливу екоциду та динаміки умисних убивств в Україні в умовах війни є: погіршення умов життя та посилення криміногенності соціального середовища; психологічна травматизація населення і зростання агресивної поведінки; ресурсні конфлікти та посилення насильства за умов соціальної дестабілізації; послаблення державного контролю та збільшення латентності умисних убивств; використання екологічного руйнування як інструменту воєнного насильства; трансформація кримінально-правової політики під впливом екологічних наслідків війни; формування довгострокових поствоєнних ризиків зростання тяжкої насильницької злочинності. Війна перетворила екоцид на складову частину механізму масових умисних убивств, де руйнування довкілля є прямим способом знищення людей та їх життєвого простору. Екологічні руйнування можуть бути індикаторами умислу щодо масового знищення цивільного населення, тоді як умисні вбивства можуть бути частиною ширшої стратегії екологічного виснаження територій. Водночас екологічне руйнування в умовах війни виступає не лише самостійною загрозою довкіллю, а й потужним фактором криміногенної дестабілізації суспільства, який впливає на рівень насильства, трансформацію злочинності та ефективність системи кримінальної юстиції.

Список використаних джерел:

1. Стукаліна О. В. Умисні вбивства в Україні: порівняльний аналіз кількісних і якісних показників. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України*. 2025. Вип. 18. С. 136–145.
2. Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2012. 206 с.
3. Садова Т. С. Щодо поняття воєнних злочинів проти довкілля в міжнародному кримінальному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 252–257.
4. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
5. McCool W., Codding B.F. U.S. homicide rates increase when resources are scarce and unequally distributed. *Evolutionary Human Sciences*. 2023. 6:1-14.
6. Allen M.W., Bettinger R.L., Codding B.F., Jones T.L., & Schwitalla A.W. Resource scarcity drives lethal aggression among prehistoric hunter-gatherers in central California. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2016. Vol. 113. P. 12120–12125.
7. Daly M. *Killing the competition: Economic inequality and homicide*. Routledge, 2016. 250 p.
8. Daly M. Inequality, grievances, and the variability in homicide rates. *Evolution and Human Behavior*. 2023. Vol. 44. P. 296–304.
9. Daly M., Wilson M. *Homicide*. Transaction Publishers, 1988. 328 p.
10. Daly M., Wilson M., & Vasdev S. Income inequality and homicide rates in Canada and the United States. *Canadian Journal of Criminology*. 2001. Vol. 43. P. 219–236.
11. McCool W.C., Vernon K.B., Yaworsky P.M., & Codding B.F. Subsistence strategy mediates ecological drivers of human violence. *PLoS One*. 2022. Vol. 17. e0268257. URL: https://www.researchgate.net/publication/360802401_Subsistence_strategy_mediates_ecological_drivers_of_human_violence

12. Wilson M., & Daly M. Life expectancy, economic inequality, homicide, and reproductive timing in Chicago neighbourhoods. *Bmj*. 1997. Vol. 314. P. 1271–1274.
13. Daly M. Killing the competition: Economic inequality and homicide. Routledge, 2016. 250 p.
14. Hackman J., & Hruschka D. Fast life histories, not pathogens, account for state-level variation in homicide, child maltreatment, and family ties in the US. *Evolution and Human Behavior*. 2013. Vol. 34. P. 118–124.
15. Wilson M., & Daly M. Life expectancy, economic inequality, homicide, and reproductive timing in Chicago neighbourhoods. *Bmj*. 1997. Vol. 314. P. 1271–1274.
16. Allen, M. W., Bettinger, R. L., Codding, B. F., Jones, T. L., & Schwitalla, A. W. Resource scarcity drives lethal aggression among prehistoric hunter-gatherers in central California. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2016. Vol. 113. P. 12120–12125.
17. De Courson B., Frankenhuis W. E., Nettle D., & Van Gelder J. L. Why is violence high and persistent in deprived communities? A formal model. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9943638/>
18. Daly M. Inequality, grievances, and the variability in homicide rates. *Evolution and Human Behavior*. 2023. Vol. 44. P. 296–304.
19. Daly M. Inequality, grievances, and the variability in homicide rates. *Evolution and Human Behavior*. 2023. Vol. 44. P. 296–304.
20. Hackman J., & Hruschka D. Fast life histories, not pathogens, account for state-level variation in homicide, child maltreatment, and family ties in the US. *Evolution and Human Behavior*. 2013. Vol. 34. P. 118–124.
21. Daly M., Krupp D. B. Inequality, violence, and freedom. In: *Eppard L., Giroux H. (Eds.). On inequality and freedom*. Oxford University Press, 2022. P. 117–125.
22. De Courson B., Frankenhuis W. E., Nettle D., & Van Gelder J. L. Why is violence high and persistent in deprived communities? A formal model. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9943638/>
23. Daly M., Wilson M. Homicide. Transaction Publishers, 1988. 328 p.
24. McCool W.C., Vernon K.B., Yaworsky P.M., & Codding B.F. Subsistence strategy mediates ecological drivers of human violence. *PLoS One*. 2022. Vol. 17. e0268257. URL: https://www.researchgate.net/publication/360802401_Subsistence_strategy_mediates_ecological_drivers_of_human_violence
25. De Courson B., Frankenhuis W. E., Nettle D., & Van Gelder J. L. Why is violence high and persistent in deprived communities? A formal model. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9943638/>
26. Войтенко Ю. В., Піскун Я. Р. Екоцид: екологічні наслідки та можливості використання фітореMediaції порушених територій. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Екологія»*. 2025. Вип. 33. С. 199–211.
27. Яворська В. Г. Визначення поняття «екоцид» у міжнародному праві та Кримінальному кодексі України. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. № 3. С. 83–89.
28. Титаренко Ю. М. Злочин екоциду під час військової агресії в Україні. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 21 черв. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ; НАПН України. Харків: ХНУВС, 2024. С. 539–542.
29. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
30. Рибачек В. К. Міжнародно-правова регламентація злочину екоциду. *Часопис цивілістики*. 2022. Вип. 45. С. 82–87.
31. Малишева Н. Р. Екоцид внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС як виклик та шанс для міжнародного судочинства. *Вісник Національної академії правових наук*. 2023. № 3. Т. 30. С. 256–270.
32. Marko S. I. Current problems of combating environmental crime in Ukraine. *«Аналітично-порівняльне правознавство»: електронне наукове фахове видання*. 2024. № 4. Р. 529–533.
33. Єрмоленко А. Війна як виклик для моральних цінностей. *Круглий стіл «Філософської думки»*. *Філософська думка*. 2025. № 1. С. 7–65.
34. Екоцид і права людини: як війна РФ трансформувала екологічний рух України – результати дослідження. URL: <https://zmina.info/news/ekocyid-i-prava-lyudyiny-yak-vijna-rf-transformovala-ekologichnyj-ruh-ukrayiny-rezultaty-doslidzhennya/>
35. Сиводед І. Розслідування геноциду та екоциду в умовах воєнного часу. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. *Юридичні науки*. 2022. Вип. 2 (62). С. 59–64.
36. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Харків : Право, 2023. 252 с.
37. Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2022 року №2188-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text>
38. Костицький В. В., Костицька І. О., Суходольська А. А. До питання про юридичну відповідальність за злочинне посягання на конституційне право людини на безпечне довкілля у ході російської воєнної агресії в Україні / Костицький В. В. // *Екологічне право*, 2022, №3–4, С.25–29. (Фахове видання. Index Copernicus).
39. V. Kostytsky , The concept of Ecological Law and its place in Legal System. – “Problems of environmental and natural resources law development : collective monograph” / V. Kostytsky, G. Balyuk, V. Sydor, V. Yermolenko, etc. ; edited by Prof. V. Kostytsky//. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2020. 136 p. (Книга видана під редакцією В. Костицького та містить вступ і розділ у колективній монографії в міжнародному виданні).

Дата першого надходження статті до видання: 15.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

